

הקדמה: הדבר המצוי בעברו השני של הזמן

זהר אלמקייס

מה לעשות עם "התנועה בין עובדה, פנטזיה, תשוקה ואלומות" שעומדת בבסיס ההתגוששות של התיאורטיקנית, או ההיסטוריונית, עם ארכיון העבדות האטלנטית? ב"ונוס בשתי מערכות" עוקבת סעידיה הרטמן אחר נוכחותה המתעתעת של ונוס, שפחה צעירה. המעקב של הרטמן, מעשה האיסוף והליקוט של העקבות, השאריות, ויותר מכול – של החורים השחורים שהותירה אחריה ונוס, מאפשר להרטמן לבוא חשבון עם עצם יכולתו של הארכיון לשמש מקור מהימן לנרטיב אישי, אינטימי והיסטורי. תחילה נדמה כי המסע התיאורטי שלה הוא אקט של בלשות היסטורית, אך עד מהרה הוא מופיע בפנינו דווקא כתעלומה פנימית, שטבעה (גם) ספרותי. התעלומה הזאת היא פתח לשאלה רחבה יותר: שאלת היחס אל המוות כאל חלק בלתי נפרד משחורות ומהחיים בדיאספורה השחורה. ושאלת המוות מעמתת את הרטמן עם שאלת האפשרות, המזוועה כשלעצמה, של עונג ואהבה בתנאי עבדות, ועם נוכחותה של אלימות הן בחייהם הממשיים של העבדים (הביטוי עצמו משונה: האם כוונתנו לדמויות היסטוריות? לבני אדם שהיו? השפה כאן משחקת משחקים) הן בשובל המסמכים, העדויות והטקסטים שהותירו אחריהם. כמתואר בתקציר המאמר "ונוס בשתי מערכות", שתרגומו מובא להלן, כתיבתה זו של הרטמן מצויה בנקודת הקצה של משהו. זוהי כתיבה סיפית, "בגבולות הלא מדובר והלא ידוע", כתיבה שבמרכזה "האינטימיות שאותה מקיימת ההיסטוריה עם השערורייה והעורפות של הספרות".

בתקסט הזה של הרטמן, סיפורה של ונוס לעולם אינו מסופר מפיה של ונוס עצמה, אלא רק כעדות מיד שנייה, והעדות היא לעולם כושלת. זהו כישלון ממושך, רב-דורי, שכמו משעתק את עצמו לאורך זמן ומרחב דרך נייר. תחילה נכשלו המקורות הראשוניים המעידים על מותה של ונוס, על חייה שהיו מותה; כעת נכשלת הרטמן עצמה. הטקסט התיאורטי שלפנינו כמו נטווה מן הכישלון הזה. הכישלון המובנה של העדות טמון בחלקו באופן שבו העדות לעולם הופכת לאמירה שמושאה אינו ונוס, אלא דווקא כל הדברים ששלטו בחייה: האלימות, המסחר, האימה הטמונה באיום ובאלימות המינית שהושתו

על גופה. בתוך אוקיינוס האלימות המושל בוונוס מקופלת גם האלימות המתמשכת של הארכיון, האלימות שהובילה לקיומו של הארכיון ולקיומם של המסמכים שבו, "האלימות שהפקידה את העקבות הללו בארכיון", לפי הרטמן. כשהיא ניצבת מול טובענותה של האלימות, הרטמן מכירה באי־ההיתכנות שבהימנעות מן האלימות שבמעשה הסיפור, ובאוזלת היד של הניסיון להקיף את האלימות דרך הביוגרפיה, להעמיד את הביוגרפיה. תכונותיו הגואלות של מעשה הסיפור (הספרותי או ההיסטורי) כמו נמוגות, נדחקות הצידה. הרטמן חותרת תחת הדמיון של עצמה, תחת הסיפור האפשרי שהיא מעלה בדמיונה – סיפור על יופי או על חברות בין נשים – שבו היא משתמשת כבקביים של נחמה. זו חתירה שבבסיסה ההתעקשות לטלטל את המוסד של "מה שקרה", לכתוב היסטוריה תרבותית או היסטוריית חיים מתוך הדגשה חוזרת ונשנית שכתובה כזאת אינה באמת אפשרית ולעולם אינה שלמה, תמיד היא כושלת.

בהישלל היכולת לספר את הסיפור כרצף עוברות, כסוף פסוק, נותרות לרשותה של הרטמן השאלות. היא רותמת אליו רצף אדיר של שאלות ובאמצעותן מרכיבה לנגד עינינו את הסיפור של ונוס, הכרוך בעצמו בשאלה "איך לספר?", שבתורה מציבה שרשרת שאלות אחרות העולות בהתבוננות מקרוב: כיצד ראוי לטפל בעדויות על מין בספינת העבדים? על עונג במרחב של מוות? כיצד אפשר לדבר על כך במקום שבו נשים מתאבדות בקפיצה אל האוקיינוס? ובאופן רחב יותר הרטמן שואלת, כיצד אפשר להכיל את מה שלא יודעים? איך לתת מילים, איך לדבר את מה שאין לו דיבור? איך ללכת אל ההריסות ולהביא מהן יופי? מה מאפשרים סיפורים? ההיתבעות אל הסיפור – אל הפוטנציאל הפיקטיבי האינסופי המתגלגל עוד ועוד, במקום אל מחוזות הידע האמפירי – היא פוליטית בעומקה. היא כרוכה בסיפור של העכשיו, בפרויקט הפוליטי של ההווה ובשאלה של מורשת. איך מחלצים חיים מן המטעים, מהעונג שהופק מהרס החיים בהם? כיצד אפשר להכיר בכך שזו המורשת ההיסטורית, השפתית והמילולית שאנו חיים איתה, ואיך חיים איתה?

נדמה כי כמו הרטמן, גם אחרים המשתייכים לדיאספורה השחורה ופועלים בשדה התיאורטי שלה נתבעים שוב ושוב לשאלת העבר, או לשאלת האדוות שמחולל העבר בהווה (אדוות, אני מעירה, הן עדינות מדי. אולי נכון יותר לומר צונאמי). החיים לצד האלימות המתמשכת של המוות, והאפשרות שדווקא נוכחותו העיקשת של המוות בכוחה לקרב אותנו גם אל ההתעוררות לחיים, עומדים בלב המאמץ התיאורטי הכביר של כותבת אחרת בת זמננו, כריסטינה שארפ. בספרה *In the Wake: On Blackness and Being* (Sharpe 2016) מבקשת שארפ לקרוא את הקיום השחור הנוכחי כקיום משולש, השעון על שלוש המשמעויות של המילה wake. ראשית, wake היא אשכבה: השהות הממושכת של משפחה ואהובים לצד גופו של המת, זמן ומשך שבהם מתקיימים "הכאב והצער של המוות כדרך לסמן חיים, לזכור ולחגוג אותם" (שם, 11). במסורת הנוצרית, האשכבה היא "תהליך שבאמצעותו אנחנו חושבות על המתים ועל היחס שלנו אליהם; טקס שבאמצעותו אפשר

לגלם אבל וזיכרון" (שם, 21). כלומר, השהות לצד המת מעלה זיכרון ומחייבת רפלקציה. במובנה השני, המילה wake מסמנת מצב של ערות, של מודעות, של התעוררות אל תוך תודעה, בין היתר פוליטית. הערנות הפוליטית אינה מצב פסיבי או סטטי אלא פעולה של ממש. ביסודה של פקירת העיניים הזאת ניצבת הכרה באופן שבו נסיבות אינדיווידואליות של חיים פרטיים ומשפחתיים לעולם כרוכות בשלדים מבניים רחבים יותר, מקומיים וגלובליים, במערכי כוחות כבדי משקל, תת־קרקעיים, מכריעים. ובמובנה השלישי, הקריטי, המילה wake מורה על "השובל שמותירה הספינה על פני המים; ההפרעה שגורם גוף ששוחה או מונע במים; זרמי האוויר מאחורי גוף בתעופה; תחומו של זרם שהופרע; הקיום של משהו בקו הראייה של אובייקט נצפה; ומשהו שמצוי בקו הרתע (של רובה למשל)" (שם).

הרובה אינו שונה כל כך מהספינה. אלה שתי תצורות של מוות אלים. עלינו לזכור כי הספינה המכוננת בכתבתה של שארפ היא ספינת העבדים, וכי רוחה התגלגלה דרך ההיסטוריה אל סירות הפליטים הנמלטים של ימינו. אם כן, השובל שמותירה אחריה הספינה אינו היסטורי; בעבור שארפ, החיים בדיאספורה השחורה כיום, וגם החיים במחוזות אחרים של קיום מוגזע, הם חיים בשובל המוות. במובן זה, ספינת העבדים אינה אובייקט היסטורי בלבד אלא דיבוק שאנו חיים לצידו, שנכנס אל ההווה ומכונן אותו. ואנו חיים לגבולו של גוף מים כזה שדבקה בו היסטוריה של אלימות: הים התיכון. לוריס דה פיליפי, נשיא ארגון רופאים ללא גבולות באיטליה, כבר אמר כי "קבר אחים נוצר בים התיכון. אירופה סגרה את גבולותיה בפני אלפי אנשים נואשים הנמלטים ממצבי מלחמה ומשבר, ובכך כפתה על האנשים המחפשים הגנה לסכן את חייהם ולמות בים" (Doctors without Borders 2021). האנתרופולוג מאוריציאו אלבכרי כתב, "מהו הים התיכון? מים, מלה, יופי, בתי זיקוק, מצרים, נמלים, ערים, זיתים, מקום מקלט, מסחר, כלי שיט, יחסים, סיבים אופטיים, שרידי ספינות טרופות וזיכרון היסטורי. [...] הים התיכון הוא גם הגבול הקטלני ביותר בעולם" (Albahari 2016, 275). ואילו האנתרופולוג נאור בן־יהודי הראה כיצד גלגולו הנוכחי של הים התיכון הופך אותו, בעבור האירופים, ל"מראה המשקפת את הדילמות הנוגעות למתח שבין גבולות האיחוד הפוליטי שלהם ובין האנושות חסרת הגבולות" (Ben-Yehoyada 2017, 230). האוקיינוס האטלנטי והים התיכון מתגלים כקברים־אחים מבעד לזמן ולמרחב. זו מחשבה שמבליחה גם אצל שארפ, אבל נדמה לי שקריטי להזכירה כאן כעת ובשפה העברית. אנו כאן נתבעים באופן מיוחד אל הים התיכון ואל משא המוות שהוא נושא. הכינויים הרומיים של הים התיכון, "הים שלנו" (*mare nostrum*) ו"הים הפנימי" (*mare internum*), נשמעים כעת כהכרזות פואטיות־פוליטיות (כיצד למשול בים שלנו, שואל הכוח; כיצד לחיות עם הטלטלות בים הפנימי, שואלת הנפש). ההיות ששארפ מתארת מאופיין עד כאב, מעוגן בספציפיות, אך יש לו הדים ואדוות במרחבים גיאוגרפיים, פוליטיים ותרבותיים אחרים. ההווה תובע מאיתנו מענה, או לפחות תשומת לב, לשאלות אחרות שמציבים המאמצים

התיאורטיים המצוינים כאן: כיצד לתת שפה לדבר שנדמה שאין לו שפה? כיצד לדבר על אלימות? כיצד הכתיבה התיאורטית יכולה להכיל שתיקה או היאלמות? שארפ, כמו הרטמן, פונה אל האישי, אל הסיפור של היחיד או היחידה. היא פותחת את ספרה במיתות המשפחתיות שלה, המתוארות באריכות, חלקן באמצעות הרגע שבו נמסרת לה הבשורה על מותו של האדם הקרוב. כך היא מבקשת "להתאבל על הדרכים שבהן החיים האינדיווידואליים שלנו תמיד נסחפים ב-wake ולהמחיש אותן, את האופן שבו הן מיוצרות ונחרצות, גם אם לא באופן מוחלט, על ידי החיים-שאחרי של העבדות" (Sharpe 2016, 8). היא מצטטת את הרטמן, שלפיה "הדוגמה האוטוביוגרפית היא לא סיפור אישי שמתקפל לתוך עצמו; היא אינה קשורה בבהייה בטבור של עצמך, אלא סובבת סביב הניסיון להביט בתהליך היסטורי וחברתי ובהתעצבותו של היחיד כבחלון לתהליכים חברתיים והיסטוריים, כבדוגמה שלהם". היא מצטטת את הרטמן וכותבת שגם היא עוסקת באישי "על מנת לספר סיפור שבכוחו לערב ולסתור את האלימות של ההפשטה" (שם). במובנים רבים, הפנייה של שתיהן אל הפרטיקולרי היא מענה דואב ולא שלם לשאלה כיצד לחיות באחרי, כיצד לחיות את חיי הצאצאים של אותם "גופים שלהם הכול וכל דבר יכול היה להיעשות, וגם נעשה" (שם, 16). שתיהן עוסקות באופן עמוק ב"עבר שלא עבר, שמופיע שוב, תמיד, לקרוע קרע בהווה" (שם, 9).

את השאלה שהרטמן ושארפ מעמידות בלב החקירות המתכתבות שלהן קל לפטור כשאלה של מוסר או של מצפון. קל אף יותר לזלזל בה, למצב אותה כהתעסקות פנימית ואקדמית בעיקרה: החוקרת נתקלת בדבר מה קשה לעיכול בחומרים שלפניה. היא חשה לפתע כי היא פולשת לפרטיותם של הסובייקטים ההיסטוריים שהיא עוסקת בהם. מן החומרים עולה דמותה של נערה מתה. פוליטיקה של ייצוג או של מראית עין מחייבת התייחסות אחרת, רגישה, ותובעת את ההסתייגויות הנדרשות. קשה לפסול על הסף פרשנות כזאת למעשה של הרטמן או של שארפ, אך נדמה גם כי זוהי פרשנות שמפספסת את העיקר. החיים הנוכחיים שארפ מתארת הם גם "החיים-שאחרי של הרכוש" (שם, 15), חיים של ירושה אלימה בגוף, חיים בצל אלימות היסטורית אך גם בהווה, בעת של קטסטרופות מתמשכות, של תנועות כפויה ואגרסיבית. ובמובן זה, האופנים שבהם הרטמן ושארפ קושרות את עצמן אל הארכיון או אל ההיסטוריה מערערים מושגים מבוססים של זמניות. שתיהן מסרבות להתפתחות הדרגתית, להסברים של השפעה, סיבתיות או ליניאריות. הדבר המצוי בעברו השני של הזמן – למשל, ונוס – בכוחו לקפל את הזמן אחרת. הדבר המצוי בעברו השני של הזמן מותמר אל מעבר לזמן, מתעלה על ההיסטוריות של עצמו. הוא מביט נכוחה בכעת, הוא תובע מבט חזרה מן העכשיו. מן החוקרת, כותבת שארפ, נתבעות "דרכים חדשות להיכנס אל ארכיוני העבדות ולצאת מהם" (שם, 13), כאלה שבכוחן לפרוע את המוסכמות הכובלות של דיסציפלינת המחקר ההיסטורי, להפוך את החוקרת ללא ממושמת, לא מאולפת, לא צייתנית ולא

דיסציפלינרית. מול "שתיקות וקרעים בזמן, במרחב, בהיסטוריה, באתיקה, במחקר ובמתודה" (שם, 12), שארפ והרטמן מבקשות לא רק לדבר אלא גם לשתוק אחרת, לפעור פה בצעקה שלא תמיד מייצרת קול, שמתקשה לשמור על עקביות. הדרך היחידה להיענות ל"עודפות של הפיקציות של הארכיון" (שם, 13) כרוכה בהכרה, בהתעוררות מוחלטת אל האופן שבו "שפה וצורה נשברות, יותר בכל יום" (שם, 19). יותר משיש כאן חיפוש היסטורי או היסטוריוגרפי טמונה כאן חתירה אל השפה ובתוכה, אל מתן הצורה ובתוכו. במאמר מאוחר יותר, "The Dead Book Revisited" (Hartman 2016), חוזרת הרטמן אל הסיפור של ונוס. זהו תיאור בלתי מדויק. היא חוזרת אל הסיפור שיש לה עם הסיפור של ונוס, ומדברת עליו במונחים של הוצאה מן הקבר, של עבודה עם מה שנותר. הקבר והארכיון אינם מרחבים זרים זה לזה. אשיל מבמבה כותב על כוחו של הארכיון כמבנה אדריכלי, כ"מבוך מסדרונות" שמחזיק בתוכו "משהו מטבעו של המקדש ושל בית הקברות: מרחב דתי משום שתמיד מתרחש בו מערך של ריטואלים [...] בעלי טבע כמו-מאגי, בית קברות במובן זה שקבורים בו פרגמנטים של חיים ופיסות של זמן, צללים וטביעות רגליים חרותים על נייר" (Mbembe 2002, 19). עבור מבמבה, טבעו האדריכלי והדתי של הארכיון הוא גם זה שהופך אותו לרמיוני. אף שהוא מייצר פיקציה של מכלול קוהרנטי, הוא לעולם אינו מחזיק את ההיסטוריה בשלמותה. הוא תמיד מבוסס על ברירה ותעדוף, על הכללה והדחה. וכולו נשען על מוות, על מה שהיה ואבד, על היחס בין "זמן מת (העבר) וזמן חי, כלומר, ההווה המיידית" (שם, 21).

אבל הארכיון לא רק מתייחס אל המוות כגורם חיצוני לו, ולא רק נשען עליו; הוא גם מקיים אותו. הארכיון קובר, הוא עצמו מקום קבורה: "הדרך הטובה ביותר להבטיח שהמתים לא יחוללו אי-סדר היא לא רק לקבור אותם, אלא גם לקבור את ה'שיירים' שלהם, את ה'הריסות'" (שם, 22). כך מתאפשר "לאסף את האלימות והאכזריות שה'שיירים' הללו מסוגלים להן" (שם). אך האילוף אינו מושלם, וכל העת מתקיים מאבק איתנים בין הפוטנציאל המתקומם של הארכיון, היכולת שלו לשוב ולדרוף את ההווה, ובין המדינה המבקשת למשול בו, "להרדים את העבר" (שם, 23) באקט שמבמבה מכנה כרונופאגיה, אכילת הזמן. לחקור את הארכיון, הוא אומר לנו, "משמעו להתעניין במה שהחיים הותירו מאחור, להתעניין בחוב" וגם "להיות עסוק בהריסות" (שם, 25). כאשר הרטמן מעסיקה את עצמה במתים, היא עוסקת במידת מה בריטואלים של השבה לחיים, השבה אל הזמן, העלאה באוב. אך בניגוד למבמבה, שעבורו הכתיבה של ההיסטוריה היא תהליך שנשען על שתיקתה של רוח הרפאים, על הסכמה לכך ש"מעטה [הרוח] יכולה לדבר רק דרך אחר, להיות מיוצגת באמצעות סימן או באמצעות אובייקט" (שם), הרטמן דווקא מבקשת עבור הרוח מקום אחר. דרך עיניה מתכוננת ונוס כרוח שמסרבת לשתוק, אך גם מסרבת לדבר. היא אינה דמות דוממת שמשתיקתה אנו מפיקים היסטוריה, ואינה בובה שדרכה מדבר היסטוריון-פיתום. הרטמן, בתורה, מסרבת אף היא: היא מסרבת להשתמש בוונוס. במקום

זאת, היא מציבה לבחינה את המעשה שלה עצמה, את תפיסותיה שלה, את התשוקות, הפנטזיות ומשאלות הלב שהיא כופה על ונוס, ואת סירובה של ונוס להיענות להן. כל אחד מהשלושה – הרטמן, שארפ ומבמבה – מקיים יחס שונה אל המוות. אצל הרטמן, המוות של ונוס הוא עובדה גמורה ומצמיחה. עבודת הכתיבה והמחשבה על ונוס כעת היא גם עבודת אבל שהדיה המטלטלים מכים בקהילה שבה הרטמן חיה וחושבת, להיות בחיים-שאחרי-המוות שגזרה ההיסטוריה של העבודות על הקהילה הזאת. לעומת זאת, המוות ששארפ עובדת איתו קרוב לאין שיעור: זה אינו מוות מן הארכיון, אלא מוות שהתחולל בגופם ובחיייהם של הקרובים ביותר אליה. ובכל זאת שארפ מכוננת פואטיקה של מוות כמצב ממושך שחיים בתוכו וסביבו, מצב קונקרטי כשם שהוא מטפורי, שאלמותו פושה בכל, מתערבת בכל. הרטמן רואה במוות דבר שמותיר עקבות; שארפ חיה לצד המוות ובתוכו, בהתגלמותו בכשר כמעט, כישות חיה וגם כדימוי עז מבע. לעומתן, מבמבה אינו עוסק בעבודת אבל, אלא אולי בעבודת אוב. הוא מקיים יחס מאגי כמעט עם המוות. המתים והעבר מדברים דרך סימן, דרך אובייקט, דרך שיירים. הרטמן ושארפ מקיימות, כל אחת בדרכה, איזו מידה של יחס אינטימי, ואילו מבמבה – נדמה כי הוא מדבר תמיד ומראש כבר דרך הערפל שיצר הזמן והוא אינו מנסה לפוגג אותו אלא לעבוד איתו. העבר אינו מתכופף בפני ההווה, והרטמן אינה מנסה "למזג את שני הרגעים הללו – מה שקרה אז והעכשיו שלנו – אלא לחשוב על הקונסטלציה שהם יוצרים" (Hartman 2016). בהתבוננותה המחודשת מ-2016 היא מכירה בכך שחשיבות הפרטים ההיסטוריים מוגבלת, שכוחו של הסיפור טמון ביכולתו להדהד בעוצמה מבעד לזמן, אל הזמן הנוכחי. נדמה לי כי זהו גם כוחו של האי-סיפור. והלוא מה שהרטמן מספרת לנו הוא הרבה יותר אי-סיפור מאשר סיפור. אמנם בטקסט מאוחר זה היא מכה על חטא, מצרה על כך שהשמיטה את האפשרות ששבויים אחרים התייחסו למותן של הנשים הללו, התאבלו עליהן. נדמה לי שזה אקט שחורג מגבולות מס השפתיים, אך יש בו מן השיכוך של המעשה הראשוני של הרטמן, המותיר את הקוראת באלם: יצירתה של צורת כתיבה שמתווה "תוכנית אדריכלית של אי-סדר, פואטיקה משבשת" (שם, 210). זוהי פואטיקה שלא רק פורעת את האופק הקיים של המחקר ההיסטורי, אלא גם "מרחיבה את גבולות הארכיון באמצעות קריאה מלאת תשומת לב, שעוצמתה מוגברת על ידי נרטיב ספקולטיבי" (שם, 211). והיא קריטית כהצעה של ההווה, כהבנה של ההווה מבעד לעבר וביחס אליו (למשל האופן שבו שחורות נכרכת באימה ובטרור, נולדת מהן), אך גם כהצעה של הספרות. בין היתר, הגדולה של "ונוס בשתי מערכות", וגדולתו של הפרויקט של הרטמן בכלל, טמונה ביכולתו להיקרא, קריאה נוספת, כספרות.

האקדמיה ע"ש פולונסקי, מכון ון ליר בירושלים

ביבליוגרפיה

- Albahari, Maurizio, 2016. "After the Shipwreck: Mourning and in the Mediterranean, Our Sea," *Social Research* 83(2), pp. 275–294.
- Ben-Yehoyada, Naor, 2017. *The Mediterranean Incarnate: Region Formation between Sicily and Tunisia since World War II*, Chicago: University of Chicago Press.
- Doctors without Borders, 2021. "Mediterranean Search and Rescue" (online).
- Hartman, Saidiya, 2016. "The Dead Book Revisited," *History of the Present* 6(2), pp. 208–215.
- Mbembe, Achille, 2002. "The Power of the Archive and its Limits," in Carolyn Hamilton, Verne Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reid, and Razia Saleh (eds.), *Refiguring the Archive*, Dodrecht: Springer, pp. 19–27.
- Sharpe, Christina, 2016. *In the Wake: On Blackness and Being*, Durham: Duke University Press.